

Саніна Т. О.

## ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД

*У статті зроблено короткий огляд накопиченого теоретичного матеріалу щодо відмінностей між етнічним та національним., а також, виходячи з теоретичного огляду зазначених відмінностей, в поєднанні з теоретичним матеріалом стосовно групової ідентичності наведено спробу розмежування понять децю вищого рівня складності — двох ідентичностей: етнічної та національної. Окрім того, розглянуто поняття «національність» у традиційному та новітньому трактуванні й «групова ідентичність» з її основними параметрами в контексті «етнічної ідентичності».*

На сьогодні в Україні склалась ситуація, коли досить важко розділити прояви етнічного та національного характеру. Адже й донині серед вітчизняних науковців ідуть суперечки щодо характеру української нації - чи то культурного або етнічного, чи то політичного; і все це паралельно з дискусіями про наявність або ж відсутність української нації вза-

галі. Тому для проведення адекватного дослідження з етнонаціональної проблематики в Україні необхідно їх, прояви, відокремити, Нація й етнос хоч і близькі за своїм спрямуванням явища, проте мають досить відмінний характер, а їх члени - мотивацію,

Дослідження проблем етнічного та національного, як правило, починають із вивчення

того, що вирізняє групу серед інших. Таким центральним феноменом для більшості груп є групова ідентичність. У випадку вищезгаданого напряму дослідження - це етнічна та національна ідентичності.

Виходячи з того, що наукові визначення терміни «нація» та «етнос» отримали не так давно, і зважаючи на існування багатьох варіантів цих визначень, які належать різним авторам, не дивно, що пишучи аналітичні статті, рекомендації або готуючись до проведення емпіричного дослідження, науковці стикаються із термінологічною невизначеністю. Вона ж поглиблюється через наявність різних наукових напрямів або ж цілих традицій трактування згаданих понять.

Протягом десятиліть питанню розмежування понять «етнос» та «нація» було присвячено багато друкованих сторінок дискусій. Метою автора статті є на основі написаних раніше теоретичних праць переосмислити ці поняття, а також поняття «групова ідентичність» та її характеристики в контексті запланованого дослідження носіїв української етнічної ідентичності. Ця робота є спробою поступового виокремлення базових характеристик, застосованих при визначенні згаданих ідентичностей, в контексті дослідження українського варіанта етнічної ідентичності, що, в свою чергу, дасть змогу, як ми сподіваємося, якісно дослідити відповідні явища, характерні для українського суспільства.

### Ідентичність

Ідентичність на найзагальнішому рівні за своєю суб'єктивністю буває двох видів: індивідуальна (або особиста) та групова (або колективна). Кожна має певні особливості. Деякі дослідники ідентичності, наприклад Дженкінс [1], вважають, що існує тісний зв'язок між індивідуальною ідентичністю та ідентичністю групою. На його думку, це дві сторони одного процесу ідентифікації. Однак вони відрізняються тим, що у випадку індивідуальної ідентичності підкреслюються ті характеристики індивідів, які виокремлюють їх з інших, у випадку ж колективної - акцент, навпаки, робиться на подібних рисах.

Виходячи з вищесказаного, ідентичність постає як результат або, краще сказати, стан процесу ідентифікації [2] на певний момент часу, який полягає в усвідомленні індивідом, з одного боку, своєї індивідуальної неповторності, а з другого - своєї схожості із членами групи належності на основі спільних цілей, цінностей та поглядів у рамках внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії.

Цікавою для дослідників ідентичності є особлива потреба в позитивній соціальній ідентифікації. За результатами досліджень Таджфела, при порівнянні власної групи з чужою індивід прагне віднайти факти, що свідчать на користь власної групи. У разі, коли цього не відбувається, індивід має кілька варіантів поведінки, з яких він і робить свій вибір. Він або докладає власні зусилля й покращує групу - здійснює соціальні зміни, або шукає інші виміри соціального порівняння, аби знайти такі критерії, за якими група мала би позитивну ідентичність (за Таджфелом, проявляє соціальну креативність), або ж залишає групу (здійснює соціальну мобільність) [3].

Той самий Таджфел у рамках свого дослідження провів експеримент, який дає змогу говорити про ще одну характерну особливість у поведінці членів групи, що поділяють спільну ідентичність. Йдеться про ефект «незмінної міжгрупової дискримінації», такої, що відбувається за будь-яких умов, навіть коли немає конфлікту інтересів. Так було з'ясовано, що під час розподілення винагород між членами своєї і чужої груп виявилась тенденція до максимізації різниці між сумами, якими винагороджували членів обох груп, на користь «своїх». Досліджувани були готові отримати індивідуальну суму, меншу в абсолютних показниках, але максимальну - у відносних, що забезпечувало якомога більшу різницю між тим, скільки отримують «свої» та «чужі».

Якщо про особисту ідентичність більшість учених говорять у термінах скінченності процесу її становлення, то групова ідентичність, на думку багатьох авторів, є змінним результатом тривалого і не завжди скінченного процесу ідентифікації. При цьому вдалося виділити кілька етапів формування ідентичності, які за своїм характером є зворотними. Так Д. Марсія [4] наводить чотири точки, чотири статуси ідентичності, між якими й відбувається процес становлення:

- Мораторій ідентичності - перебування у стані кризи з приводу визначення поглядів на життя.
- Дифузія ідентичності - стан, коли людина не прийняла зважених рішень і не має власної сталої позиції, незалежно від того, була у неї криза чи ні.
- Передвирішеність ідентичності - наявність певних поглядів та незмінної позиції, згідно з якими протікає життя індивіда, однак така позиція є не результатом власних переживань та роздумів, а варіантом некритичного переймання поглядів і рішень, запропонованих кимось.

• Досягнення ідентичності — зайняття позиції щодо важливих сфер життєдіяльності.

Послідовність цих чотирьох точок - нестала. Стадії розвитку ідентичності можуть відбуватись у будь-якій черговості. Зокрема, після стадії «досягнення ідентичності» можливий регрес до рівня «дифузії» чи навіть «мораторію ідентичності».

### Етнічне проти національного

Перш ніж перейти від розгляду групової ідентичності взагалі до етнічної та національної зокрема, слід з'ясувати деякі методологічні моменти, аби уникнути суперечливостей та непорозумінь. Тема етнічності та етнічної групи в наукових колах сьогодні стала такою ж популярною, як і тема нації. Мабуть, через те що обидві ці теми порушуються представниками науки різних континентів та різних етнолінгвістичних груп, виникає деяка плутанина у термінології.

Очевидно, феномени нація та етнос не тотожні, хоча часто вони є взаємопов'язаними та залежними один від одного. Можна зробити припущення, що тенденція змішувати ці два поняття виникла тоді, коли з'явилося поняття «національна держава». «Національна держава - це сучасна форма держави, що має чіткі кордони, в межах яких співіснують держава та суспільство, тобто територіальні вимоги держави відповідають її культурним, лінгвістичним та етнічним особливостям» [5]. Якщо взяти до уваги той факт, що культурні та лінгвістичні особливості є частиною етнічних, то виходить, що таку державу слід було б назвати «етнічною», але не «національною». Вже пізніше, на подальшому етапі розвитку, така держава перетворилася на «національну», таку, що підкріплена існуванням певної політично активної нації. Однак через змішання двох значень в одному понятті «національна держава» і виникли подальші труднощі у використанні цих термінів. Далі в статті «етнічний» розглядатиметься як такий, що характерний для етносу, «населення, що має власну назву, міфи про спільне походження, спільну історичну пам'ять, один або декілька елементів спільної культури, прив'язаність до батьківщини і почуття солідарності<sup>1</sup> у значної частини населення» [6]. За цією ж логікою національний - це такий, що характерний для нації, яка, окрім культурної

забарвленості етносу, має ще й політико-правовий характер. «Певна сукупність осіб стає нацією, якщо і коли члени цієї сукупності твердо визнають певні взаємні права і обов'язки один щодо одного на підставі їхньої спільної належності до неї. І саме це їхнє взаємне визнання як побратимів такого роду і перетворює їх на націю, а не інші спільні ознаки - хоч би якими вони не були,- що відокремлюють цю сукупність від решти поза нею» [7]. Такі визначення не виключають можливості виникнення нації на основі етносу, як зазначають і Сміт, і Гелнер, і Крейчі та Велмінські в своїх працях. Адже в роботах більшості дослідників націоналізму та етнічності розглядаються різні види націй залежно від їх походження - політичні, етнічні та «повномасштабні». І саме тут простежується досить сильний зв'язок нації та етносу, який, у свою чергу, можливо, й призвів до плутанини в термінах. «Нацією можна вважати певний тип етнічної спільноти, чи, краще, політизованої етнічної спільноти, колективні права якої визнано в межах даної політичної системи» [8]. Однак це не говорить про те, що етнос обов'язково є нацією, навіть у національній державі. «Націоналізм дотримується погляду, що політичні кордони повинні збігатися з культурними, тим часом як багато етнічних груп не домагаються власної держави» [9]. Отже, множини «нація» та «етнос» можуть перетинатись, але не обов'язково перетинаються і не є тотожними за своєю природою.

Питання термінологічної невизначеності стосується і такого феномену, як «національність», який залежно від того, хто з науковців його вживає, набуває того чи іншого значення. Так, для більшості представників пострадянської науки «національність» тотожна «народності», а в деяких випадках і «етносу». Для представників же західної науки, зокрема англومовних, «національність» має політичну забарвленість. І якщо на пострадянському просторі «національність» вживають як еквівалент терміна «етнічна група», то в західних наукових колах - терміна «нація» або «громадянство». І це видається логічним. За своїм семантичним походженням «національність» ближче до «нації» - вони мають спільний корінь,- аніж до етнічної групи. Всі ці погляди сформувались, мабуть, з моменту виявлення поглибленого інтересу до вивчення проблем етносу і широко відомі в наукових колах, однак термінологічна

<sup>1</sup> У спільній з Гатчінсоном праці «Що таке етнічність» при визначенні ключових моментів етносу Сміт прирівнює солідарність до «усвідомлення своєї єдності».

<sup>2</sup> Наприклад, у Крейчі та Велмінські в роботі «Етнічні та політичні нації в Європі» окрім власне етнічної та політичної нації зустрічається й така, в якій «політичні та етнічні елементи настільки тісно взаємно переплетені, що тільки довільно можна було б вважати один з них важливішим за другий» (с. 489).

неузгодженість, напевно, все ж є неминучою. Новим віянням є виникнення думки про проміжне значення «національності» при утворенні «етнічної нації». У деяких дослідників етнічного в працях з'явився акцент на етнічній групі як серцевині національності. Однак вони не отожднюють ці два поняття, як це роблять за традицією радянської етнографії. Вони зазначають, що поступовий розвиток етносу на політичній арені приводить до трансформації його в національність. «Коли етнічна група переслідує політичні цілі, то вважається, що вона досягла рівня національності» [10]. Отже, національність - це не зовсім нація, але вже й не етнічна група. Це проміжний стан. Одна етнічна група може розвинути і стати гомогенною національністю. У той час як нація об'єднує декілька етнічних груп та/або етнічних націй. Таким чином, за Вульфом, існують етнічні нації, політичні нації і такі утворення, які є одночасно і тим, і тим.

У даному разі метою було лише відмітити нову тенденцію у трактуванні «національності» як «повномасштабної нації», або «утворення, що поєднує в собі деякі характеристики й етносу, й нації». І тут же хотілося б зазначити, що для уникнення плутанини в цій статті під поняттям «національний» мається на увазі не такий, що характерний виключно для національності, а такий, що характерний для політико-правового утворення «нація», на чому б воно не базувалося.

### Етнічна та національна ідентичності

Як видно з огляду визначень та попереднього розгляду відмінностей національного та етнічного, етнічна ідентичність насамперед асоціюється з культурними компонентами, з культурною ідентичністю [11], тоді як національна ідентичність - з політичними, з політичною ідентичністю [12]. Однак не варто забувати, що національна ідентичність, окрім політичної, також включає в себе і культурну - в дещо ширшому розумінні. Культурна ідентичність, що характеризує національну, обов'язково відображає політичну свідомість, політичну культуру тієї групи, про яку йдеться. Водночас культурна ідентичність як складова етнічної не пов'язана з політико-правовими традиціями даної групи. В цьому разі скоріше йдеться про розуміння культури як виробництва та транслювання загальних цінностей, цілей та методів їх досягнення.

Виходячи з думки сучасних націологів про те, що етнос не означає націю і що націю слід

«заслужити», можна припустити, що нація є дещо розвинутішою групою в організаційному плані, аніж етнос (в чистому вигляді). Тому «національна культурна ідентичність» є дещо складнішим феноменом. Наприклад, можна говорити про підвищену політичну активність членів нації, про створення політичних осередків, залучення членів спільноти на груповому та індивідуальному рівні, які за допомогою політичних дій контролюють отримання нових та забезпечення вже отриманих прав. Окрім цього, нація характеризується передусім наявністю політичних інститутів та організацій, які на офіційному рівні представляють інтереси всієї групи.

Беручи до розгляду та аналізу такий феномен, як національна ідентичність, слід аналізувати два її основні аспекти - культурну та політичну ідентичності. Розглядаючи ж етнічну ідентичність, необхідно провести детальний аналіз культурної основи, на якій базується дана ідентичність.

Отже, говорячи про етнічну ідентичність, основний акцент роблять на усвідомленій належності до культурної спільноти. Тобто етнічна ідентичність - це стан процесу ідентифікації особи (на певний момент часу), яка крім власної індивідуальної неповторності усвідомлює свою належність до певної *культурної* спільноти і пов'язана з нею почуттям солідарності через спільні цінності та погляди.

Національна ідентичність - це та сама етнічна ідентичність, якщо, звісно, нація етнічна, або, як її називав Майнеке, «культурна», до якої додається усвідомлення спільності *політичних*, інтересів. Якщо ж нація не базується на етнічній основі, а є суто політичним об'єднанням, в такому випадку крім усвідомлення політичних інтересів членами нації слід звернути увагу на те, що етнічна культура, характерна для етнічної нації, заміщається національною культурою, яка включає в себе політичну культуру та універсальну культуру спілкування між етнічними групами, які складають цю націю.

### Значущість та валентність

Для вивчення стану розвитку та формування етнічної і національної ідентичностей, як і будь-яких інших, окрім очевидних культурних та політичних аспектів, важливим є вимірювання таких параметрів, як значущість і валентність [13].

Значущість ідентичності - це відносна важливість даної ідентичності порівняно з іншими,

що визначається суб'єктивно. Зокрема, у деяких суспільствах етнічна ідентичність перебуває на відносно високому, а то й найвищому рівні щодо інших колективних чи групових ідентичностей (наприклад, ірландці). А в деяких - вона має досить низький рівень порівняно з іншими.

Валентність ідентичності - суб'єктивне оцінювання ставлення індивіда до даної ідентичності. В найпростішому варіанті - це вибір між позитивним, негативним чи нейтральним ставленням до ідентичності. Валентність може мати позитивне чи негативне значення залежно від оцінки індивіда.

Н. Хутнік, аналізуючи етнічну ідентичність, намагалась виявити, чи існує зв'язок між поняттями валентності та значущості. В своїй роботі вона висловлює думку, що від знака валентності та рівня значущості залежить рівень самоідентифікації з етнічною групою. Так, якщо виявлено позитивний знак та високий рівень значущості, то й рівень самоідентифікації буде високим. Якщо ж знак від'ємний, а рівень значущості високий, це призводить до маргіналізації, або неприйняття себе як члена даної спільноти.

Емпіричні дослідження, проведені серед представників етнічних меншин, дали досить цікаві результати. Серед тих, хто визначив етнічну ідентичність як актуальну (тобто під час опису себе згадав її) та значущу для себе (під час рангування різних ідентичностей відзначив етнічну на першому місці в утвореній ієрархії), жоден не дав їй негативну оцінку [15]. Цікаво було б дослідити й зворотний зв'язок. Можна висловити припущення, що негативна оцінка даного етносу, а отже, й етнічної ідентичності, призведе до низького рівня значущості етнічної ідентичності для індивіда та до низького рівня її актуальності. В такому випадку носій певної етнічної ідентичності буде шукати іншої, більш придатної ідентичності для самокатегоризації. Доведення або заперечення цієї гіпотези є актуальним та цікавим у вивченні причин занепаду та можливостей розвитку етнічної ідентичності в Україні, що разом із визначенням критеріїв етнічної ідентифікації та визначенням статусу етнічної ідентичності українців загалом і планується зробити в ході дослідження, яке стане наступним етапом цієї наукової роботи.

1. Jenkins R. Social identity. - London: Routledge, 1996.
2. Социологический энциклопедический словарь.- М.: Издательская группа ИНФРА М - НОРМА, 1998.- С. 93.
3. Tajfel H. Individuals and groups in social psychology // British Journal of Social and Clinical Psychology.- 1979.- Vol. 18.
4. Marcia J. E. Identity in adolescence // Handbook of Adolescent Psychology-New York: John Wiley & Sons, 1980.
5. Большой толковый социологический словарь (Collins) I Пер. с англ.- М.: Вече, АСТ, 1999.- С. 463.
6. Сміт Е. Національна ідентичність.- К.: Основи, 1994.- С. 30.
7. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.- С. 298.
8. Пол. Р. Брас. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.- С. 464.
9. Еріксен Т. Етнічність, раса, клас і нація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.- С. 460.
10. Вульф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.- С. 495.
11. Гаїтчинсон Дою., Сміт Ентоні Д. Що таке етнічність // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.- С. 458.
12. Сміт Е. Національна ідентичність.- К.: Основи, 1994.- С. 18.
13. Павленко В. М., Таллін С. О. Етнопсихологія: Навч. посібник.- К.: Сфера, 1999.- С. 75-77.
14. Рябчук М. Дилеми українського Фауста.- К.: Критика, 2000.
15. Hutnik N. Ethnic minority identity: F Social Psychological Perspective. - Oxford: Clarendon Press, 1991.

T. Sanina

## NATIONAL AND ETHNIC IDENTITIES: THEORETICAL REVIEW

*The article is an attempt of the review based on theoretical material discussing the differences between ethnic and national. Using the review of mentioned differences in combination with theoretical material on group identity there was performed an attempt to differentiate more complicated concepts of ethnic and national identities. Besides there were reviewed concept of "nationality" in traditional and modern interpretation, and concept of "group identity" with its basic characteristics in the context of ethnic identity.*